

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 1, 2022

Жалилова Н.К., Хурибаева Э.Г.

ХУСЕЙИН КАРАСАЕВДИН «КАМУС НААМА»
СӨЗДҮГҮНДӨГҮ БАГБАНЧЫЛЫККА БАЙЛАНЫШТУУ
АТООЛОРГО ЭТИМОЛОГИЯЛЫК ИЛИКТӨӨ
(«Манас» эпосу боюнча)

Жалилова Н.К., Хурибаева Э.Г.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
САДОВОДЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В СЛОВАРЕ
ХУСЕЙИН КАРАСАЕВА «КАМУС НААМА»
(по эпосу «Манас»)

N. Zhalilova, E. Khuribaeva

ETYMOLOGICAL STUDY OF HORTICULTURAL
TERMS IN THE DICTIONARY OF KHUSEIN KARASAEV
«KAMUS NAAMA» (on the epic «Manas»)

УДК: 81'373

Макалада Хусейин Карасаевдин «Манас» эпосу боюнча түзүлгөн «Камус наама» сөздүгүндөгү кыргыз элинин кесиптик өнөрүнүн бир тармагы болгон багбанчылыкка байланышкан атоолорго сереп салынды. Себеби, автор аталган эмгегинде курал-жабдык, жер-суу аттары, дыйканчылыкка байланышкан атоолор, айбанаттардын аталыштарынын кээ бирлерин талдоого алып, мисалдарды кошо берген. Алардын ичинен кыргыз эли колдонуп келген багбанчылыкка байланыштуу сөздөрдүн төркүнүн талдоо, сөздүктө берилген маалыматтардын бүгүнкү күндөгү кыргыз тил илиминдеги орду маанилүү деп эсептелип, изилдөөгө алынган сөздөрдүн ошол кездеги жана бүгүнкү күндөгү этимологиясын ачып берүүгө аракеттер жасалды. Сөздүктөгү багбанчылык сөздөрүнүн көпчүлүгү фарс, араб тилдеринен келгендиги аныкталды. Жыйынтыгында, Х. Карасаевдин аталган эмгегинде берилген багбанчылыкка байланыштуу атоолор кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөр экендигине карабастан бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпостон колдонулуп жаткандыгы белгиленди.

Негизги сөздөр: багбан, алмурут, алча, бадам, барик, мейиз, мисте, багбанчылык.

В статье рассматриваются термины, относящиеся к садоводству, отрасли профессионального искусства кыргызов, в словаре «Камус наама» на основе эпоса «Манас» Хусейина Карасаева. Это связано с тем, что в данной работе автор анализирует названия оружия, земли и воды, сельскохозяйственные термины, некоторые названия животных и приводит примеры. Среди них были анализ формулировок садово-огородных слов, употребляемых кыргызами, роль словарной информации в современном кыргызском языкознании, попытки выявить этимологию изучаемых тогда и сегодня слов. Выяснилось, что большинство слов садоводство в словаре происходит из персидского и арабского языков. В результате было отмечено, что термины, связанные с садоводством, приведенные в данной работе Х. Карасаевым, используются и сегодня несмотря на то, что это слова кыргызского языка.

Ключевые слова: садовник, груша, вишня, миндаль, лист, изюм, фисташка, садоводство.

In the article are considered the terms related to gardening, the branch of professional art of the Kyrgyz, in the dictionary «Kamus Naama» on the basis of the epic «Manas» Hussein Karasaeva. This is due to the fact that in this work the author analyzes the names of weapons, land and water, agricultural terms, some names of

animals and gives examples. Among them were the analysis of wording of garden words, used by Kyrgyz, the role of vocabulary information in modern Kyrgyz linguistics, attempts to find the etymology of the studied words and today. It was found out that the majority of gardening words in the dictionary come from Persian and Arabic languages. As a result, it was noted that the terms associated with horticulture, given in this work by Kh. Karasaeve, are used today, regardless of the wording of the Kyrgyz language.

Key words: gardener, pear, cherry, almond, leaf, raisin, pistachio, gardening.

Хусейин Карасаевдин 1990-жылы жарык көргөн «Камус наама» («Манас» сөздүгү) китебинде багбанчылыкка байланышкан сөздөрдүн эпосто колдонулган варианттары жана алардын этимологиясына да талдоо жүргүзүлгөн. Х. Карасаев өзүнүн эмгегинде курал-жабдык, жер-суу аттары, дыйканчылыкка байланышкан атоолор, айбанаттардын аталыштарынын кээ бирлерин талдоого алып, мисалдарды кошо берген. Биз бул ишибизде сөздүктө берилген кыргыз элинин кесиптик өнөрүнүн бир тармагы болгон багбанчылыкка байланыштуу сөздөргө токтолмокчубуз. Себеби, кыргыз эли колдонуп келген багбанчылыкка байланыштуу сөздөрдүн төркүнүн талдоо, сөздүктө берилген маалыматтардын бүгүнкү күндөгү кыргыз тил илиминдеги орду маанилүү деп эсептейбиз. Сөздүктө багбанчылык сөздөрүнүн көпчүлүгү араб, фарс тилдеринен келген деген маалыматтар берилет. Бүгүнкү күндөгү этимологиялык көз караштар ал атоолордун көпчүлүгүн кайра талдоого алууну талап кылууда. Теманын актуалдуулугу да ушунда деп эсептеп, сөздүктө берилген багбанчылыкка байланыштуу мисалга алынган атоолордун ошол кездеги жана бүгүнкү күндөгү этимологиясына токтолмокчубуз.

Багбанчылык – бул эң жөнөкөй деңгээлде мөмө-жемиштерди, жашылчаларды, гүлдөрдү же декоративдик өсүмдүктөрдү өстүрүү илими же искусствосу. Терминдин келип чыгышы эки латын сөзүндө жатат: *hortus* («бакча» дегенди билдирет) жана *cultus* (бул «иштетүү» дегенди билдирет) [1]. Демек, багбан-

чылык – өсүмдүктөр дыйканчылыгынын бир тармагы болуп, аны менен алектенген адамды *багбан* деп атайбыз.

Сөздүктө берилген атоолордун айрымдары унутта калган, ал эми биз изилдөөгө алып жаткан багбанчылыкка байланыштуу *алмурут*, *алча*, *бадам*, *барик*, *кишмиш*, *мейиз*, *мисте*, *чатыр* сыяктуу атоолор кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөр экендигине карабастан бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпостон колдонулуп келет. Мына ошонун негизинде эмгектеги багбанчылык атоолорунун ар бирине лексикалык жана этимологиялык талдоо жүргүзмөкчүбүз.

Х. Карасаевдин сөздүгүндө:

Анда Көкчө муну айтат:

Алмурут өскөн жерлерге

Ит мурут чыгат дечү эле,

Ит ичпей турган ашынан

Үмүт кылат дечү эле.

«*Алмурут*» – нашивит, анын жыгачы [2, 72-б.].

Бул сөз кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө «чоң, сүйрү мөмөлүү дарак» [3, 95-б.], К.К. Юдахиндин сөздүгүндө **1. груша** (общее название) **2. Южн. груша** (более крупная, чем нэшпэт; см. нашпурт) [4, 52-б.], Х. Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» китебинде «мөмө дарагы жана анын жемиши» деп берилип [5, 32-б.], иран тилинен кабыл алынгандыгы жазылган. Иран тилинде моруд сөзү эле «*алмурут*» маанисин берет. Ушуга караганда анын алдындагы *ал* бөлүгү арабча *ал* деген артикль дешке болот. Арабча *ал* артикли сөзгө жаңы маани кошпойт, анын зат атооч сөз экенин гана көрсөтөт [6, 23-б.].

Жер кайыбы өм болуп,

Алчасы чирип дөң болуп [2, 164-б.].

«*Алча*» – сөзү иран тилинен кабыл алынып, роза гүлдүүлөр тукумундагы мөмө дарагы, ушул дарактын кочкул кызыл, сары тоголок ширелүү жемиши.

Жемиш өсүмдүгүнүн аты анын кызыл түстөгү жемиштерине карата берилген, сөздүн уңгусу болгон ал саргыч кызыл түскө карата азыркы түркмөн, азербайжан тилдеринде азыр да колдонулат. Ал сөзүнүн кыргыз тилинде да жогоркудай мааниде болгонун *ал мончоктой бала* деген учурда көрүүгө болот. Болжолу, ал сөзү «саргыч кызыл» деген мааниде мурда кыргыз тилинде да колдонулуп келген. Кийин ал өтө сейрек колдонулуп калган. Ал эми *-ча* мүчөсү кызылча, жашылча деген сөздөрдө да катышат [6, 23-б.].

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө алча сөзү «анча кичине эмес данектүү, кызыл тоголок мөмөлүү дарак», «ушул дарактын мөмөсү» деп түшүн-

дүрүлсө [3, 97-б.], Юдахиндин сөздүгүндө *сев. вишня* деп гана катталган [4, 53-б.].

Тоода токой *бадамы*,

Май катары ар бири.

«*Бадам*» – миндал жыгачы, анын жемиши [2, 80-б.]. Бадам - 1. Түштүк жакта өсүүчү мала кызыл түстө гүлдөөчү, жемиш берүүчү өсүмдүк. Бадам өстүрүү. Жапанга чыккан бадамы, Жайып жатыр Адамы («Манас»). Бадам да бар, шабдалы бар, мисте бар, бул айтылган бардык жемиш бизде бар (Акаев). 2. Ушул өсүмдүктүн жаңгак сымалдуу, 38 сүйрүсүнөн келген мөмөсү. Базардан, дүкөндөн сатып алынган бадамдар. Балдар бадам жеп жүрүшөт [3, 168-б.]. Роза гүлдүүлөр тукумундагы дарак же бадал өсүмдүгү. Бадамдын көчөтү 2-3 жылдан кийин жетилип, гүлдөй баштайт. Гүлү ак же кызгылт. Данеги ширин, курамында 54% май кездешет. Бадам кургакчылыкка чыдамдуу келип, какыр адырларда өсөт. Бир түп дарактан 10 килограммдан ашык таттуу данек алууга болот [7, 381-б.]. Кыргызча-орусча сөздүктө иран тилинен кабыл алынган деп берилет. ир. миндаль, бадам, мисте, жаңгагы – алардын ар бири май катары. Миндаль, фисташки, грецкий орех – каждый из них, что масло; күлдүү бадам см. күлдүү деген маанилери катталган [4, 92-б.]. Түрк тилинде *badem* (бадам), *badem ağacı* (бадамдын дарагы), *badem içi* (бадамдын маңызы), *acı badem* (ачуу бадам), *tuzlu badem* (туздуу бадам же куурулуп туздалган бадам), *badem şekeri* (кумшекер аралашкан бадам) деген сөз айкаштары бар. Бул атоонун эң эски аталыштары түрк тилдеринде колдонгондугун жана Кипр түрктөрүндө *radem*, түрк тилинин кээ бир диалектилеринде *bayam*, ал эми адабий тилинде *badem* формаларында колдонуларын, ошондой эле башка тилдерге да түрк тилдеринен тарагандыгы жөнүндө Бер жана Скок сыяктуу окумуштуулар айтышкан [8].

Агып сууга өлөрдө,

Алтын *барик* чынарга

Өзүм жетип калыпмын.

«*Барик*» – фарсы сөзү, жалбырак, жапырак. «Чынар» – фарсыча тоо тереги [2, 85-б.].

Өсүмдүктөрдүн бутактарында жана шактарында жайгашкан *бариги* (*барик*) деген бөлүгү болот. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *барик* – жалбырак-бүчүрлөрү ичке майда бутактар, майда бутактары менен бирге тургандагы жалбырак бүчүрлөр деп түшүлдүрүлүп, андан сырткары *бариктүү* сөзү диалектилик мүнөздөгү атоо деп берилген [3, 199-б.]. Ал эми К.К. Юдахиндин сөздүгүндө болсо мындайча каралат: *барик* ир. мелкие веточки; баригине бүр байлап,

бак-дарак өстү буралып (фольк.) На веточках появились почки, деревья выросли красиво [4, 110-б.]. *Барк* - бүртүк байлагандан кийин кичинекей жалбыракчалар пайда болот. Алар күндөн-күнгө чоңоюп, чынар дарагынын жалбырагы сыяктуу чоң-чоң болуп кетет. Мунун жогору жакта айтылгандай, дагы бир аталышы *жалбырак*. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө жана адабий тилде *барк* (*барк*) сөзүнүн синоними катары каралат. Өсүмдүктөрдүн абадан азыктануу жана газ алмашуу функциясын аткара турган, түрдүүчө формадагы, көбүнчө көгөргөн түстөгү органы. Теректин жалбырагы [3, 435-б.]. К.К. Юдахиндин сөздүгүндө: *жалбырак* лист (растения); жалбырак распускать листья, покрываться листвой, одеваться листвой, деген котормолору бар [4, 220-б.]. Түрк тилинде кыргыз тилине жакын *yaprak* деген формада колдонулат. *Yaprak* (жалбырак), *üzüm yaprağı* (жүзүмдүн жалбырагы), *yaprak hışirtısı* (жалбырактардын үнү), *ağaçların yaprakları* (дарактардын жалбырактары), *bitki yaprağı* (өсүмдүк жалбырагы) деген мисалдарды келтирүүгө болот. Эски түрк тилинде *yapır/ yalbir* (*rüzgarda titreşmek* – шамалда титирөө) формаларында колдонулуп, кийинки жылдарда тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган *yapurgak/yapırgak* формалары берилген [8]. Бул формалар түрк тилиндеги *yaprak/ yaprağı* варианттарына аябай жакын келет.

Ар даамды бүт берди,

Кишмиш чайкап, сүт берди.

«*Кишмиш*» – кургатылган жүзүм, мейиз [2, 95-б.]. Кишмиш - жүзүмдүн ичинде уругу жок, мейиз кылып кургатып алууга эң жакшы сорту. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө 1. Майда, данексиз, таттуу жүзүмдүн сорту. 2. Ушул жүзүмдүн кургатылган мейизи. Шарап куй, *кишмиштен* кой, дасторкон жай (Үмөталиев) деп мисалдар берилип [3, 779-б.], ал эми К.К. Юдахиндин сөздүгүндө мындайча каралат: **киши-миши** дебеймин, **кишмишинди** жебеймин фольклор о всяких там людях я говорить не буду, кишмиша твоего есть не буду; **кишмиш** жем (в эпосе) обратной корм для боевого коня деп катталган. Бүгүнкү күндө да бул атоо кеңири колдонулуп келет жана өздөштүрүлгөн сөздөрдө кишмиш сөзү араб тилинен [5, 155-б.], келип киргендигин белгилеген.

Бокмурундун кылышын,

Мейиз салып сабага

Ачиткан экен кымызын.

«*Мейиз*» – фарсы сөзү, кургатылган жүзүм [2, 154-б.]. Уруксуз (кишмиш) жана уруктуу, жемиши ири, кабыгы жука, 20%тен кем эмес канты бар жүзүм

сортторунан (ак кишмиш, кара кишмиш, нимранг, ризамат ж. б.) даярдалат. Жүзүм шингили менен (20-30 күн) кургатылат же атайын щелочтун (0,2-0,4%дуу) ысык эритмесинде бир нече секунда кармап, анан 7-10 күн же щелочтун эритмесине салгандан кийин күкүрттүү газ менен ыштап (1-1,5 с), анан көлөкөдө төрт тарабында тешиктери бар желдетилүүчү жайда 4-8 жума кургатылат. Жүзүм сортуна, даярдоо жана кургатуу ыкмасына карата мейиз бидана, сабза, саяки, шигани, гармиан, авлон болуп айырмаланат. Мейизде (куркак затына карай) 80-85% кант, 0,5-3% органикалык кислоталар, 2,3% азоттуу заттар ж.б. болот. Мейиз кондитер жана нан бышыруу өнөр жайында жана тамак-ашка колдонулат [9]. Бул атоо кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө да [10, 206-б.], кыргызча-орусча сөздүктө да [11, 23-б.], өздөштүрүлгөн сөздөрдө да [4, 193-б.] кургатылган жүзүм деп катталып, иран тилинен келип киргендиги көрсөтүлгөн.

Бүгүнкү күндө мейиздин бир канча түрлөрү белгилүү. Айрыкча ден соолукту чыңдоодо, көптөгөн оорулардын алдын алууда, тамак-ашта мейиздин сары, кара, күрөң түстүү түрдүү сорттору өтө кеңири колдонулат.

Ак сакалы чүштөдөй,

Устукан сөөгү **мистедей**.

«Писте» – фарсы сөзү, фисташка [2, 92-б.].

Мисте (*Pistacia*) – өсүмдүктөрдүн сумахтар тукумундагы мистелер уруусу; жалбырагы күбүлмө дарак жана бадал. Кыргызстандын түштүгүндө 50 миң гектардай жерди ээлейт. Кургакчылыкка жана суукка (-25°C) чыдамдуу. Жалбырагы татаал, кабыктуу, гүлү айрым (бир) жыныстуу, чачы сымал, эки үйлүү өсүмдүк; апрелде гүлдөйт. Мөмөсү бир данектүү, кабыгы катуу. Айрымдары 350-400 жыл мөмөлөйт. Данегинин маңызы жашыл түстө жана анда 54-60% май, 18-25% белок жана 16,7% азотсуз зат болот. Данеги (маңызы) желет жана андан кондитер өндүрүшүндө керектелүүчү баалуу май алынат. Чайырынан лак, боёк жасалат. 8-10 жылдык бир түп дарагынан 30-45 кг түшүм алынат [9].

Сөздүктөрдүн баарында мисте сөзү иран тилинен кабыл алынган түштүк жакта өсүүчү данектүү өсүмдүк жана анын жемиши катары берилип, бир канча мисалдар менен далилдеген. Бүгүнкү күндө кыргыздарда бул атоо көбүнчө *фисташка* деп колдонулуп жаткандыгын белгилейбиз.

Асмандан түтүн бөлүнөт,

Агарып **чатыр** көрүнөт.

Абайы көпчүк, ак быштан

Аргымак аттар көрүнөт.

«Чатыр» – фарсы сөзү, жаандан, күндөн калкалагыч [2, 49-б.]. Багбанчылыкта жана дыйканчылыкта бул буюм кеңири колдонулгандыгын байкоого болот.

Жыйынтыктап айтканда, бул макалада Х. Карасаевдин «Камус наама» («Манас» эпосу боюнча) сөздүгүндө берилген багбанчылыкка байланыштуу жогорудагы сөздөрдүн ошол кездеги жана бүгүнкү күндөгү этимологиясын ачып берүүгө аракет жасалды жана изилдөөгө алынган атоолор кыргыз тилине араб, иран, фарсы тилдеринен өздөштүрүлгөндүгү белгиленди.

Адабияттар:

1. Багбанчылык жана анын мааниси жөнүндө <https://ky.kyaa.ml.org/what-is-the-meaning-of-horticulture-2131064-16149>
2. Карасаев Х. Камус наама: «Манас сөздүгү». - Фрунзе: Кыргызстан, 1990. - 204 б.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк. - Бишкек: «Полиграфбумресурсы», 2019. - 800 б.
4. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедия, 1985. / Кн. 1. А-К. - 504 б.
5. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. - Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1986. - 424 б.
6. К. Сейдакматов. Краткий этимологический словарь киргизского языка. - Фрунзе: 1988. - 336 б.
7. Кыргыз Совет энциклопедиясы 1-том. - Фрунзе, 1976.
8. <https://www.etimolojiturkce.com> Түрк сөздөрүнүн келип чыгуу тарыхы боюнча
9. <https://ky.wikipedia.org/wiki/мейиз>, <https://ky.wikipedia.org/wiki/мисте>
10. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк. - Бишкек: «Полиграфбумресурсы», 2019. - 800 б.
11. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедия, 1985. / Кн. 2. Л-Я. - 480 б.